

Marosán György

A vallás evolúciós elmélete

A vallást a társadalomtudósok hol adaptációnak, hol „mellék-terméknek”, hol egykori adaptációnak, napjainkra rátermettség-rontó maradványnak tekintik (LAMBEK 2002). Jelen tanulmányomban az „adaptív-jelleg” megalapozottsága mellett érvelek. Először egy konkrét példán keresztül bemutatom a vallás születését. Ezután – a legújabb kutatások eredményeire támaszkodva – megvizsgálom, hogy a környezet kihívásaira választ keresve, miként „lépkednek” egyre feljebb a közösségek a „vallásosság” lépcsőin. Végül, a vallást a közösség méretének növekedésével, a letelepedéssel, a rögzülő munka- és hatalom-megosztással, az egyenlőtlenségek kialakulásával, valamint a világ megismerésének bizonyos szintjének elérésével egy időben szükségszerűen megjelenő adaptív (a közösség „rátermettségét” javító) intézményként azonosítom.

A VALLÁS KELETKEZÉSE

Az Oaxaca völgy 400 km-re található Mexikóvárostól a Tehuacan völgy szomszédságában (MARCUS–FLANNERY 2004, 18257). A völgyeket, a holocén időjárási változásokat követően, mintegy tízezer évvel ezelőtt népesítették be a kicsiny vadászó-gyűjtögető közösségek. Az itt élők i. e. 6000-tól kezdve különböző bab, tök és kukoricafajták termesztésével egészítették ki táplálékukat. A fő élelmiszerforrást jelentő vadászat, valamint a gyűjtögetés mennyisége és összetétele erősen függött az időjárástól és az évszakok váltakozásától. A 4-6 fős családok az év túlnyomó részében gyűjtögető életmódot folytattak. A júniustól szeptemberig tartó esős hónapokban több család együtt, 25-30 fős közösséget alkotva táborozott. A száraz évszak beköszöntével a csapat újra elemi családokra bomlott, akik a hegyi barlangokban meghúzódva, gyűjtögetéssel tartották fenn magukat.

A „bőség” időszakában – amikor nem kötötte le energiájukat az élelem kényszerű előteremtése – idejük egy részét a legkülönbözőbb közösségi események megünneplésével töltötték. Ezeken az ad hoc módon szervezett ünnepeken a közösség kollektív identitását megtestesítő és megerősítő rituálékát hajtottak végre. A közös ünnepeket – amelyek hasonló módon zajlottak le, mint Észak-Amerika sokféle indián közösségének az aratással, a beavatással, a házassággal és a temetéssel összefüggő, táncokkal, zenével, énekkel és versenyekkel „megfűszerezett” ünnepei – a közös táborozás területén, előre kijelölt, előkészített, letisztított, sőt, részben megépített helyeken tartották. Az Oaxaca völgybeli ásatások tárták fel Mexikó legrégebbi ilyen jellegű, rituálék végrehajtására szolgáló helyszínét. A 20 méter hosszú és 7 méter széles négyzet alakú „táncparkettet” alaposan tisztára söpörték, s határait két gondosan lefektetett kősor jelölte ki. Emellett feltehetően egy kerítés maradványaira is rábukkantak a kutatók, akik mindebből arra következtettek, hogy ezt a helyet tudatosan úgy alakították ki, hogy az itt tartott ünnepeken a közösség minden tagja részt vehessen.

Nagyjából i. e. 3450-re a kukorica termesztése általánossá vált. Ez lehetővé – s egyben szükségessé – tette a letelepedést, és az egész évben „működő”, állandó tele-

pülés létrehozását. Fokozatosan olyan falu jött létre, amelynek mérete öt-tízszerese volt a korábbi közös tábornak. A feltárt kis lakóépületek arra utaltak, hogy az együtt élők – egymásra utalt és egymást segítő – közösséget kezdtek alkotni. A társadalom fokozatos átalakulásával az ünnepek megszervezése is jellegzetes változáson ment keresztül. I. e. 3350 táján egy új, a rituálék végrehajtására szolgáló épület jelent meg – a „férfiak háza”. Az ezt az épülettípust megalkotó közösségek magukat nem csupán egy valóságosan létezett közös őstől eredeztetik, hanem múltjukat egy fiktív – természeti vagy élővilágbeli jelenséggel összefüggő – lényre vezetik vissza.

A fejlődésnek ezen a szintjén, bár a közösség még megőrizte a korábbi egyenlőség jellegzetességeit, a társadalom egyes tagjai – még alapvetően egyéni kiválóságuktól függően – eltérő presztízshez vagy hatalmi pozícióhoz juthattak. A „férfiak háza” már nem volt mindenki előtt nyitott: a felnövekvő fiatal fiúk csak a beavatást követően nyertek felvételt a „klubba”, a nők pedig soha. A „férfiak házában” padlóján egy kis gödör volt, amely rituális növényekkel volt tele. Ezek – vélhetően – részben a betegségek gyógyítására, részben egy sajátos spirituális állapot előidézésére, részben pedig a fizikai erő növelésére szolgáltak. Az épületet a Nap helyzetéhez viszonyítva tájolták, ami arra utalt, hogy a rituális ünnepek már nem ad hoc szerveződtek, hanem meghatározott helyen és időben, valamint meghatározott személyek által kezdeményezett módon hajtották végre.

I. e. 3100 táján újabb nagy jelentőségű társadalmi átalakulás zajlott le. Ekkorra a San José Mogote falu lakóinak száma elérte az 1000 főt, és megjelentek az öröklött társadalmi hierarchia jelei. A kiemelkedő társadalmi „elit” több helységről álló, bonyolultabb szerkezetű építményekben lakott, fényűző nefrit (jade) ékszereket viselt, s koponyáját eltorzította a nemesség megkülönböztető jeleként. Annak is jelét adta, hogy hatalmát a környező falvakra is kiterjesztette. Fokozatosan kialakult tehát egy hierarchikusan szervezett, letelepedett, fejlett munkamegosztással jellemezhető társadalom, ahol már egy elit csoport birtokolta a hatalmat. Ezzel párhuzamosan a korábbi „férfiak házat” felváltotta egy különös, piramis alakú, kőből készített templom. A templom és a „férfiak háza” meglehetősen eltérő funkciót tölt be. Míg az előbbi csupán a közös származású férfiak rítusainak helyszínéül szolgált, addig az utóbbi egy egész régió kiszolgálására épült. Emellett a „férfiak háza” még csupán annyiban szűkítette működését, hogy meghatározott időponthoz kötötte a rítusokat, és a részvételt a felavatott férfiak számára engedélyezte, a templomot azonban eleve olyan területre építették, amely már a „szentségét” tükrözte. Az épület alapjait a „felszentelés rítusainak eszközei” borították, és a működtetés már „részmunkaidős alkalmazott” feladata lett.

A társadalmi evolúció következő lépéseként – a C14 vizsgálatok szerint i. e. 2450 után – fokozatosan létrejöttek az állami intézmények. Ebben az időpontban már több mint 2000 ember lakott a településen. Mivel azonban egyre élesebb konfliktus alakult ki a környező településekkel, a közösség a Monte Alban hegyen épített, jobban védhető erődítménybe „költözött” át. Erre a megerősített helyre alapozva megszilárdították, majd kiterjesztették hatalmukat a régióban. Ez a folyamat vezetett el az Azték állam születéséhez. Ebbe a folyamatba illik bele a korábban felépített templom, i. e. 2000–1750 közötti továbbépítése és felújítása, valamint a közösség életét „vezérlő” 52 éves Kalendárium bevezetése. A Kalendárium már egy alapvetően új életforma kifejezője: arra utal, hogy ebben a közösségben az életnek, a munkának, sőt a meghatározó eseményeknek (születés, házasság, halál) szigorú menetrendje van, amelyek felett már a vallás őrökdi (CUPITT 1997, 37).

A VALLÁS SZÜLETÉSÉNEK MODELLJE

Az előzőekben a vallás keletkezésének egy konkrét társadalomban lezajló esemény-történetét mutattuk be. A kutatások adatai szerint a „menetrend” egyezik a föld más pontjain, eltérő időben végbemenő átalakulásokkal (SCARRE 2005). Ez a tény alátámasztja az antropológiai elemzések azon megállapítását, miszerint a vallás a kulturális univerzáliai egyike. Valamennyi, az anyagi kultúra bizonyos szintjét valaha elért társadalomban létezik/létezett a vallás címszóval összefoglalt jelenségcsoport.

A vallás kialakulása hosszú folyamatának kezdetei a homályba vesznek. Ennek ellenére – mint a többi kulturális konstrukció, az állam, a tulajdon, az eszközhasználat, a pro-szociális értékek esetében – már az emberszabásúak közösségében azonosíthatjuk a későbbi szociális konstrukciók „csíráit”. A vallás szemszögéből a „csírák” között meghatározó szerepet játszottak az olyan, az emberszabású őseinknél megjelenő különös mentális modulok, mint az ágens-detektáló modul és az intencionalitás (TREMILIN 2006, 125). Kísérletek bizonyítják, hogy a gyermekeknél 1-2 éves koruk táján – az emberszabásúaknál kifejtett korban – kialakul a környezet egyes „dolgainak” önmozgó jelleget és szándék-vezérelt viselkedést tulajdonító szemlélet. E két elemre épül aztán az a feltételezés, hogy a bennünket érő hatások szándékos eredetűek, és e szándékok befolyásolhatóak.

A vallás születésének másik fontos előfeltétele az „én” és a „mi” tudatának kiformalódása. Erre a nagyjából 110 és 60 ezer év között megjelenő, egyre gazdagabb anyagi nyomok utalnak: előbb a temetkezés, ezt követően a testfestés és az ékszerek, majd a szimbolikus tárgyak, végül a barlangrajzok megjelenése (MELLARS 2006, 9383). A temetkezésre utaló jelekből arra következtethetünk, hogy az életben maradtak számára az elhunyt „valamit jelent”: a csoporthoz tartozónak tekintik, s a csoportot „belefolytatják” a múltba és a jövőbe. Az egyes egyedek halálával mintha nem érne véget sorsuk, hanem folytatódna, és az elhunyt – meghatározott értelemben – továbbra is a közösség tagja maradna. Az egyre növekvő komplexitású szimbolikus tárgyak és tevékenységek összességükben, a világ mágikus – sikert előidézni kívánó – befolyásolása gyakorlatának megjelenésére utalnak. Ez a mágikus befolyásolás a kulturálisan átadott rituálék, a közös ünnepek, az egyéni életérzés befolyásolásának sokféle módszerét foglalta magában. Sokáig azonban a mindennapi élet gyakorlata, a fokozatosan kialakuló rituálék és a mentális modellek egyrészt diffúz módon összefonódtak, másrészt az anyagi emlékekből legfeljebb a spiritualitásra utaló nyomokat lehetett kiolvasni (LIÉNARD–BOYER 2006, 816).

A vallásosság első szakasza – az 50–40 ezer év között lezajló, többek által „szimbolikus” forradalomként jellemzett átalakulást követően kiformalódó – „*egyéni vallás*” szintje (DUNBAR 2004, 56). A közösségek ekkor még egy-két tucat – közvetlen rokoni szálak által összefűzött – embert fognak át. A csoport tagjai szociálisan egymásra utaltak, így a nap minden pillanatában újra- és újra megerősödik a közvetlen reciprocitás szabálya. A közösségi együttélés – a folyamatos összehangolódás tapasztalatából fakadóan – megerősíti a történések intencionális értelmezését. A korábban kifejlődött ágens-detektáló és intencionális modulok a valóságos hatókörükön „túlterjeszkedve” a természeti jelenségek mögött is „ágenseket” és „szándékokat” sejtetnek. A vallásos gondolkodásmód kialakulásában további fontos szerepet játszott az eszközhasználat és az együttélés mindennapi sikereiből leszűrt élettapasztalat: az ember manipulálni képes a világot. Vagyis, az egyén számára kedvező kimenetek bizonyos praktikák-

kal előidézhető. Ennek általánosításaként fejlődött ki a vallásra – azóta is – jellemző beállítódás: meghatározott cselekvésekkel kiváltható a kívánatos jövőbeli esemény (a kedvező előidézhető, a káros elhárítható).

Az egyén tudatában a világra vonatkozó bizonytalan ismeretek (hiedelmek) egy része ekkor fordul át hitté. A hitszerű beállítódás egyszerre két dolgot nyújt: *bizonyosságot* (a rituálék eredményesek lesznek) és *elkötelezettséget* a csoport közös nézetei iránt (ARMSTRONG 2005, 42). A szimbólumokkal megjelölt tárgyak, illetve a szimbolikus jelentésű tárgyak (termékenységi szobrocskák, állatfigurák) egyre növekvő száma és mind kifinomultabb formája azt mutatta, hogy a közösség tagjai fontosnak tekintették készítésüket. A szimbólumok – részben – olyan lényekre utaltak, akiket ajándékokkal, rítusokkal, énekekkel, kéréssel befolyásolni igyekeztek, hogy azok a világot a csoport érdekeinek megfelelően alakítsák. A tudatosan tájolt és tárgyakkal gazdagon felszerelt sírok azt mutatták, hogy az emberek, az elhunyt sorsát „befolytatták” a jövőbe. A halál utáni lét gondolata pedig a spirituális tudat megjelenéseként értelmezhető.

A „szimbolikus” forradalmat követően tehát már egyértelmű jelei vannak a vallás megjelenésének. A vallás ezen a szinten úgy határozható meg: (1) hit a „túlvilági lények” létezésében; (2) (hiten alapuló) meggyőződés, hogy szándékaik különféle praktikákkal (rítusokkal, ajándékokkal) befolyásolhatók, támogatásuk megnyerhető; (3) a rituálék (és speciális anyagok fogyasztása) segítségével kiváltott vallásos élmény.

A vallásosság második – „szociális vallás”-ként – meghatározható szintje a „neolitik forradalom” lezajlásához kapcsolódik. A társadalom számottevően megváltozott: a 150-200 fős, letelepedett közösséget ekkor már nem csak rokoni kapcsolatú emberek alkotják. A munkamegosztás rögzül, a földművelés életformája rendszerességet, magas szintű összehangoltságot és hosszú távú előre tervezést követel. Növekvő mértékben vetődnek fel a mindennapi tapasztalatokon túlmutató kérdések. A források és a földterület felhasználása felerősíti a környező csoportokkal való versengést. Az új környezet újabb problémákat vet fel. A növekvő csoportméret és az egyre differenciálódó belső szerkezet – a különböző játékelméleti kísérletek tanulsága szerint – a bizalom, az együttműködés és a szolidaritás szintjét csökkentik (FEHR–FISCHBACHER 2003, 786). Ezeket a gondokat tetézik a fokozatosan megjelenő vagyoni és hatalmi egyenlőtlenségek. A közösség fennmaradásának és integrációjának a korábbi forrásai – a rokoni kapcsolatokból fakadó szolidaritás és a kis közösség közvetlen cseréiből adódó viszonyosság – kimerülnek (MAROSÁN 2006, 722–724).

E problémák ellensúlyozására új megoldások – szociális, elméleti és technikai konstrukciók – váltak szükségessé. A szociális konstrukciónak tekinthető intézmények folyamatosan használt és újratermelt, társadalmi funkcióval rendelkező, a társadalmi viselkedést befolyásoló (azt terelő) összetett viszony- és szabályrendszerek, amelyekhez többnyire rítusok és szimbólumok is kapcsolódnak. Az intézményesülés hosszú folyamatának ezen a szintjén kezdenek fokozatosan kifermődni a csoport-összetartozást erősítő ünnepi rítusok, a közösség eredetére és identitására vonatkozó mítoszok, valamint az ún. „másodlagos” büntetés és jutalom eszközei. Az ember korábbi „szakadozott” gondolkodás-rendszeréből integrált „világkép” kezd kifermődni. Ez a „világkép” pedig vezérli az ünnepekhez és közös eseményekhez kötődő rituálékat, amelyek így, mint a „sikerhez vezető technikák” rögzülnek (PINKER 2002, 514). A közös-

ség e rendszerré formált technikákkal (rituálék szimbólumok stb.) igyekszik előidézni vágyai beteljesülését.

A fejlődésnek ezen a szintjén az egyének és a közösség életciklusaihoz kötődő ünnepek közvetlenül az ősökkel és/vagy a közösség identitását jelentő természeti jelenséggel kapcsolódnak össze. A rituálék az őseket (és a spirituális lényeket) „szólítják meg”: a közösségi identitás erősítését szolgálják, és a kívánatos jövőbeli állapot előidézésére irányulnak. A szervezés és a „leveleznylés” már nem adhoc jellegű. Az ünnepeket speciális – erre a célra kialakított – helyen, erre a célra kifejlesztett eszközökkel és közvetlenül a célt szolgáló akciókat végrehajtva folytatják le. Az ünnepeket a hierarchiában és a munkamegosztásban egyedi szerepet játszó személyek kezdeményezik és vezetik. Az ünnep különlegességének átélését (az extázis elérését) szolgáló anyagokat vesznek magukhoz. Az élmény, a rítusok megfelelő (módon és alkalmakkor való) „végrehajtásával” (és bizonyos növények elfogyasztásával, táncolással és zenével, főként pedig a kollektív ünneppel) hívható életre. Így a rítusok gyakorlása különleges érzelmi állapotba juttathatja és magas rendű (vallási) élménnyel ajándékozhatja meg az egyént (DUNBAR 2006, 33).

Ezen a szinten tehát a vallás korábbi – az „egyéni vallásnak” megfelelő – jellegzetességei további három fontos elemmel bővülnek ki: (1) magyarázatot ad a közösség számára kulcsfontosságú, a közvetlen tapasztalaton túlmutató kérdésekre; (2) kifejezetten „vallási” célra készített eszközök, szimbólumok használatát igényli egy kiténtelt helyen; (3) a csoportidentitást erősítő tényezőként funkcionál.

A vallás harmadik „lépcsőfoka” – az állammá szerveződést szolgáló – „*intézményes vallás*” szintje. Ez a társadalmi, politikai és kulturális átalakulás a föld különböző pontjain eltérő időpontokban, de azonos minta szerint zajlik le (FINER 1999). Több falu összeolvad, egy uralkodó elit emelkedik ki, a munkamegosztás egyre kiterjedtebbé, a mezőgazdaság és állattartás pedig mindinkább meghatározó életformává válik. Ez elkerülhetetlenné teszi közös beruházások (például az öntözésnek, a falak és erődítmények építésének) megvalósítását. Szigorú belső szerkezettel rendelkező városok alakulnak ki. Nélkülözhetetlenné válik a közösségi források létrehozása, valamint a közös „beruházások” megszervezése és vezetése. Mindez pedig a közös döntéshozatal új mechanizmusait és a beruházások anyagi alapjainak biztosítását (az adózás) feltételezi. A közösségekben a korábbi – egyéni kiválósághoz kapcsolódó – egyenlőtlenség immár társadalmi pozícióhoz kötődik, ami az elosztásban privilegizált helyzetet eredményez, és öröklődővé válik. Ezzel kiformalódik a hierarchikus társadalom, amelyben megjelennek a társadalmi (osztály)ellenétek.

Összességében a növekvő méret, a különbözőség, az egyenlőtlenség és a komplexitás kezelésére szociális intézmények – állam, magántulajdon, rögzülő munka- és hatalom-megosztás, erkölcs, törvények, közösségi döntéshozó szabályrendszerek – egész sora jön létre. Az *intézményi* jelleg azt jelenti: rátermettséget javító funkciójú, eszközökből, eszmékből, szimbólumokból és rituálékból építkező, rendszeresen gyakorolt, folyamatosan finomított akciók, viszonyok, nézetek rendszerei. E bonyolult intézményrendszerek legitimálására, összehangolására és finom szabályozására nagyjából i. e. 5000–2000 között kerül sor, ekkor alakul át a „szociális vallás” „intézményi vallássá”. Korábbi szerepei ismét újjáalakulnak ki: (1) hatalmat és az elvárt viselkedést legitimáló, valamint a többi társadalmi intézmény kereteit megszabó; (2) a munkamegosztásban elkülönült emberek által működtetett, (3) a mindennapi életbe beépült praktikákat megszervező intézménnyé válik.

Az alábbi táblázat az ún. „intézményi forradalom” szintjén bekövetkező változásokat, az ezek által kiváltott problémákat és a vallás által szolgáltatott intézményi megoldásokat mutatja be.

<i>A társadalmi változás</i>	<i>A kihívást jelentő probléma</i>	<i>A vallás „intézményi” megoldásai</i>
Megnő a közösség mérete.	A rokoni alapú identitás és pro-szocialitás elégtelen.	A „másodlagos ítélkezés” közvetlenül támogat . A többi legitimálva, közvetve segíti a pro-szocialitást.
Megnő a sokféleség.	A rokoni pro-szocialitás elégtelen.	A „másodlagos ítélkezést” és identitást nyújtva közvetlenül támogat . A többi legitimálva, közvetve segíti a pro-szocialitást .
Megjelenik a vagyoni egyenlőtlenség.	A rokoni alapú pro-szocialitás és identitás elégtelen.	Legitimál és magyaráz.
Kialakul az öröklődő hatalom.	A korábbi egyenlőség megrendül, és a család alárendelődik a közösségnek.	Legitimál és magyaráz.
Közös, összehangolt beruházások szükségesek.	A családi döntéshozás elégtelen, az „idegenek” közötti összehangolás és közös befektetés szükséges.	Legitimál, magyaráz és irányít. Sikert megalapozó rítust kínál.
A mindennapokon túlmutató kérdések vetődnek fel.	Megkérdőjelezhetetlen válaszok igénye a mindennapokon túlmutató kérdésekre.	Értelmet és magyarázatot kínál az „egészre”. Keretbe foglalja az ismereteket. Sikert megalapozó rítust kínál.
A közös ünnepek szervezése megnehezül .	A közösségi integráció fontos eleme meggyengül.	Identitást nyújt, kezdeményez. Értelmez és legitimál.
Előrettekintést igénylő technológiák szükségesek.	A szervezés, a kezdeményezés, a teendők meghatározása nehézkessé válik.	Legitimál és magyaráz. Közösségi sikert megalapozó rítust fejleszt ki.

Végső soron ezen a szinten jelenik meg a ma ismert vallások – az előző szakaszok szerepeit is magában foglaló – minden jellegzetessége. A vallás tehát ettől kezdve olyan társadalmi intézményként határozható meg, amelynek összetevői:

- (1) hit a „túlvilági lények” létezésében;
- (2) (hiten alapuló) meggyőződés, hogy különféle praktikákkal (imával, ajándékokkal) támogatásuk megnyerhető;
- (3) az előírt rituálék végrehajtása magas szintű érzelmi azonosulás állapotába, valóságos élményhez juttatja az egyént;
- (4) csoport-identitást nyújt, és a csoporthoz tartozást erősítő tényezőként funkcionál;
- (5) magyarázatot ad a közvetlen tapasztalaton túlmutató – a világ és a közösség eredetére vonatkozó – kérdésekre;
- (6) egyedi, „vallási” célra készített szimbólumokat használ kitüntetett helyen, kitüntetett – a munkamegosztásban kiemelt helyet elfoglaló – személyek által;
- (7) igazolja a társadalom rendjét, és előírja a kívánatos viselkedést;
- (8) előírja az egyének (és a közösség) kötelezően végrehajtandó és a mindennapi életbe beépült praktikáit.

A VALLÁS MINT EVOLÚCIÓS ADAPTÁCIÓ

A vallás – mint bármely evolúciós eszköz – adaptív jellege két tényre utal: adaptív problémákra és az ezek megoldására szolgáló (adaptív) konstrukciókra (MAROSÁN 2005, 51). A következőkben – a táblázatban bemutatott problémákhoz kapcsolódva – sorra veszem a vallás által kínált intézményi megoldásokat, és bemutatom azok adaptív jellegét.

A VALLÁS – „MÁSODLAGOS” BÜNTETŐ/JUTALMAZÓ RENDSZER

Az „altruista büntetési” kísérletekből kiderült, a közösség létszámának növekedésével pusztán a szabályszegő megfenyítése nem elegendő az együttműködés fenntartásához. A kísérletekben ezért a kutatók azt is megvizsgálták, miként hat az együttműködési készségre, ha nem pusztán a szabályszegőnek, hanem az azt elnézőnek is szembe kell néznie a szankciókkal. Ezt a szankciót másodlagos büntetésnek nevezték, tekintettel arra, hogy ez nem a szabályszegő – a közösség megkárosítója – viselkedésének megváltoztatására irányul, hanem a közösség ügyei iránt érdektelen személy hozzáállásának befolyásolására: megtorolja a közösség érdekét szolgáló teendők elmulasztását is, büntetendőnek minősítve, ha valaki nem lép fel a szabályszegések ellen. A másodlagos büntetés rendszere tehát túlmegy azon, hogy a közösséget támogató viselkedési elveket kötelezően betartandó törvényekké, illetve erkölcsi szabályokká elemeljük (WILSON 2002). A szankció így nem csak a szabályok ellen vétőkre irányul. Azt is megbüntetik, aki „csupán” elnézi a vétséget. Azonban nem pusztán a közösség figyelő szemétől és ítélkező haragjától kell tartani. A „másodlagos” ítélkezés a viselkedés szabályozásába „bevonja” az ősoket, valamint a világot „kormányzó” mindentudó és mindenható spirituális lényt/lényeket is. Ezzel a viselkedés befolyásolásának újabb hatékony mechanizmusa jön létre. Már nem csupán valóságos és helytelen tetteinkért tartozunk felelősséggel. Egyszer majd felelnünk kell a mások elől rejtve maradt, esetleg csak gondolatban elkövetett, sőt még a magunk számára tudatosan meg sem fogalmazott „bűneinkért” is.

A vallás másodlagos büntetést megtettesítő eszközként való működése mellett a reputáció számontartásával – másodlagos jutalomként – ráerősít a közvetetten jelent-

kező erkölcsi ítéletekben megfogalmazódó kedvező tapasztalatokra, és a közösség elé példaképként állítja a magas reputációjú egyéneket, amivel másokat is azok követésére készítet (BACHARACH–GAMBETTA 2001). Emellett – a büntetés és a jutalom esetében – a túlvilágot is „bekapcsolja” a végső elszámolás ügyébe. Az embereket a túlvilági ítéletben való hit arra készíteti, hogy gyűjtsék a „reputáció-pontokat” itt a földön. Összességében tehát a reputációnak fontos szerepe van a „közösség-barát” viselkedés kialakításában, elterjedésében és fennmaradásában.

A VALLÁS – HATALOMSTABILIZÁLÓ INTÉZMÉNY

A hawaii Maui templom építésének történetét rekonstruáló vizsgálat – az Oaxaca völgyben végzett kutatások adataival egybehangzóan – a strukturált társadalom, a szervezett állam és a hatalmát a szervezett hit segítségével is legitimáló király létrejöttének világosan kirajzolódó mintáját tárta fel. A kutatók a templomként funkcionáló építményekben található korallmaradványok ²³⁰Th izotópjának elemzése alapján képesek voltak a templom létrehozásának pontos dátumát meghatározni. Ennek segítségével pedig, szinte éves pontossággal nyomon követhető volt az állam kialakulásának menete (KIRCH–WARREN 2005, 112). Ennek legfontosabb lépcsői: (1) az öröklődő hatalommal rendelkező uralkodó osztály kialakulása; (2) a királyi hatalom ideológiai megalapozása; (3) a rokoni alapon szerveződő közösségek területi alapúvá történő átalakítása; (4) robotmunkára és adórendszerre alapozott közigazgatás létrehozása; (5) öntözéses mezőgazdaság kifejlesztése; (6) a termelés feletti rituálékra alapuló ellenőrzés megszerzése és megszervezése. Az eset érdekessége, hogy a hawaii legendákban fellelhető egy Pi'ilani nevű uralkodóról szóló történet, akinek a bátor harcok és egy okos házasságkötés következtében az egész szigetre sikerült kiterjesztenie a hatalmát. Ezzel pedig lehetővé tette egy magasan szervezett társadalom létrejöttét. A törzsi társadalomból a szervezett királyságba való átmenetet az abszolút uralkodói hatalom és annak a kifinomult rituálékra alapozott vallási alátámasztása biztosította.

Az új vizsgálati módszer lehetővé tette a szervezett és közösségi forrásokat is felhasználó vallási gyakorlat megindulása pontos időpontjának meghatározását. A templomban található korallmaradványok radioaktív elemzése azt mutatta, hogy a jelzett átmenet 1580–1640 között ment végbe, vagyis gyakorlatilag egyetlen nemzedék alatt (i. m. 102). Ezek a kutatások – sok más esettel egybehangzóan – arra utalnak, hogy a szervezett vallások mint a közösség számára nélkülözhetetlen társadalmi újítások nagyon is materiális, sőt kifejezetten hatalmi okokból jelennek meg, alakulnak ki. Erre utal egyébként az Isten(ek) meglehetősen elterjedt általános elnevezése – Úr –, ami a vagyoni és hatalmi társadalmi különbségek rögzülésére (is) utal. Az istenek a továbbiakban már nem egyszerűen Ősök Szellemei, hanem Uralkodók, Királyok, akik hatalommal rendelkeznek a közösség és persze a természet felett is. „Az istenek – fogalmaz Don Cupitt – testesítették meg és képviselték a szent tekintély és fegyelmező erő koncentrációját, amelyre mulhatatlanul szükség volt az első államtársadalmak kialakulásához.” (CUPITT 1997, 21.)

A VALLÁS – KÖZÖSSÉGI IDENTITÁSERŐSÍTŐ INTÉZMÉNY

A vizsgálatok tanulsága szerint a közösségbeli különbözőség növekedésével nő a potyautasok aránya, s egyúttal csökken a szolidaritás, valamint a közösségi összetartás mértéke (RUTTAN 2006, 844). A közösségek sokféle módszert alkalmaznak a

belső homogenitás erősítésére: az állam sokféle szimbóluma és intézménye, a törvények, valamint az erkölcs is mind erre szolgál. A vallás tehát fontos – a történelem egyes szakaszaiban az állami és hatalmi szerkezetet „felülíró” – homogenizáló, sőt identitás-központként funkcionáló tényező. Amint pedig a közösség mérete egy bizonyos nagyságrendet meghalad – több eltérő törzsi identitású közösség birodalomként való összekapcsolódása esetén – a vallás „kilép” a többi közösségi identitás-központot nyújtó intézmény árnyékából, s fokozatosan egyedüli identitás-központtá válik. Ez abban nyilvánul meg, hogy az emberek – akik, szinte a kezdetektől fogva egyidejűleg többféle identitással rendelkeznek (a családban, a faluban, a királyságban, a munkamegosztásban elfoglalt hely stb.) – alapvetően valamely vallás követőiként határozzák meg magukat.

Az európai középkorban különösen szembeűnő a vallások identitásközpont-képző szerepe. A X. századtól újra fejlődésnek indult Európában döntő szerepe volt a megerősödött, a királyoknál és uralkodóknál is nagyobb hatalmúvá váló katolikus egyháznak. Ez abban is megnyilvánult, hogy miként tekintettek az emberek az állami és az egyházi hatalomra. „Ha megkérdeztük volna – jegyzi meg K. Clark világhírű angol művészettörténész – a kor átlagemberét melyik országból való, feltehetően nem értett volna meg bennünket: csak azt tudta volna megmondani, melyik püspökséghez tartozik.” Ez a gondolat meghökkentően egybecseng Szűcs Jenő megfogalmazásával, aki a vallás identitás-központ jellegű funkcióját a következő hasonlattal világítja meg: „Ha 1300–1500 táján, a csoport-hovatartozást firtató kérdőívet osztottak volna ki az embereknek, nagyon jellegzetes válaszokat kaphattunk volna. A tipikus felelet, hogy valaki elsősorban a római Szentegyház tagja (vagy görög rítusú, vagy mohamedán), másodsorban X dominus vazallusa vagy familiárisa, bretagne-i vagy zalai, harmadsorban lovag, polgár vagy paraszt, negyedsorban a francia vagy a magyar korona alattvalója, híve, ötödsorban pedig, 'francia' vagy 'magyar'”. (Szűcs 1984, 89.)

A VALLÁS – BIZONYOSSÁGOT NYÚJTÓ VILÁGMODELL

Az emberré válás folyamatában a fokozatosan növekvő agytérfogat 150-200 ezer évvel ezelőtt érte el mai 1300-1400 cm³-es maximális méretét. Némi túlzással, ekkor veszi át a stafétabotot a kulturális evolúció a biológiai evolúciótól. Az információ-feldolgozás ezt követően kulturális konstrukciók létrehozása és működtetése útján történik. Ám a kulturális evolúció (házasítás, egyre fejlettebb eszközök, építmények, fazekasság, fémmegmunkálás, öntözés) következtében megváltozik a környezet (egyre több ember együttélése, letelepedés, földművelésre való áttérés), és ez alapjaiban újszerű kihívásokat eredményez (DIAMOND 2003, 580). A fejlődő közösségek egyre több hasznos ismeretet halmoznak fel. Ez viszont megköveteli az ismeretek átadásának megkönnyítését, amelyet – egyebek mellett – integráló és értelmező modellek segíthetnek elő. Vagyis, egyre fontosabbá válik az integráló, értelmező és legitimáló világmodell, valamint az egyén és a közösség cselekedeteinek sikerességét garantáló gyakorlat (rituálék), s ennek megalapozása a tudatban.

A bővülő ismeretek szükségképpen felvetették a hétköznapi tudáson túlnyúló – többnyire a miért-re vonatkozó – kérdéseket. A válaszok megalapozása azonban minden kétséget kizáró igazodási pontokat igényelt. Alapvetően fontos ugyanis, hogy az integráló és értelmező ismeret az abszolút igazság értékével rendelkezzen. A bővülő, de még széttöredezett tudás keretbe foglalása könnyebbé teszi a kultúra átadását.

A közösségi mítoszok továbbadása az ünnepek során, illetve a szabad időben segít homogenizálni a közösséget a tudat szintjén.

Egészen a tudomány születéséig a közvetlen tapasztalaton túlmutató ismeretek megalapozására nem volt hatékonyabb módszer, mint a vallás által szentesített tudás. Így a vallásra hárult a világ szerkezetére, a közösség múltjára, az életet igazgató szabályok eredetére, valamint a dolgok állására vonatkozó kérdésekre adandó válaszok – mint megkérdőjelezhetetlen igazságok – megalapozása az adott közösség számára, annak gyakorlati fejlettségi szintjéhez mérten. Sok évszázadon keresztül tehát a vallás nyújtotta azt a keretet, amelyből minden a hétköznapi tudáson túlmutató ismeret igazolást nyerhetett. Korunk problémája éppen az, hogy e fontos területen a vallás versenyre kényszerült.

A VALLÁS – A KÖZÖSSÉG BEGYAKOROLT „SIKER-TECHNIKÁJA”

A világ felé irányuló praktikus beállítódás arra ösztönöz, hogy a mindennapi élet során hatékonyan alkalmazott technikák mintájára, a közösség (és az egyén) jövőjére irányuló siker-technikát fejlesszenek ki. A világhoz fűződő gyakorlat-központú viszony alapja a – már az állatvilágban kialakuló – intencionalitás-központú szemlélet (DENNETT 1996, IV). Az intencionális gondolkodás az események mögött szándékokat, azok mögött pedig ágenseket „lát”. Az ágensek – miként az emberek – befolyásolhatók: jóindulatuk megnyerhető, büntető szándékuk enyhíthető, számunkra kedvező tetteik megfelelő rituálék, ajándékok, cselekedetek, viselkedések alkalmazásával kiváltható. Így a világot kormányzó hatalmuk révén – jóindulatukat megnyerve, figyelmüket saját személyünkre irányítva – a számunkra fontos jövőbeli események kedvező irányba befolyásolhatók. Ez a hit az alapja annak a visszatérő kérdésnek, amelyet az emberek egy őket ért kedvezőtlen esemény kapcsán – Istenhez címezve – feltesznek: „miért tetted ezt velem”? Továbbá annak az önmagunknak feltett kérdésnek: „mit kell tennem, hogy elmúljon a szerencsétlenség? S végső soron ez az alapja a vallások mindegyikében előforduló imának is. „Imádkozni – írja meglehetősen csípősen Ambrose Bierce – azt kérni, hogy a világegyetem törvényeit helyezték hatályon kívül egy arra bevallottan méltatlan kérelmező érdekében.”

A fejlődés során egyre inkább előtérbe kerülnek a mindennapi léten túlmutató ismeretek és ezek okai. Ezen integrált és megkérdőjelezhetetlen igazságtartalommal rendelkező ismeretek nyújtása fontos eleme a közösségi rátermettségnek. A siker-technikát az egyre kifinomultabb és bonyolultabb, az élet egyre több részletét átfogó rituálék vallási megalapozása jelentette. A vallás kikerülhetetlenül megjelenik az egyén életciklusának fontosabb eseményeinél (születés, beavatás, házasság, halál), a közösség életciklusának fontosabb fordulópontjainál (áradás, aratás, a háborúk, építkezések stb.), és (vallási) legitimitációt, valamint az általa ajánlott rituálék sikeréhez garanciát nyújt. Mi több, a kiemelkedő eseményeken túlmenően a vallás a mindennapi életbe is beépül: az étkezés, a munka, az elalvás, a családi problémák megoldásának egyre természetesebb elemévé válik. Az ima biztosítékot, vagy legalábbis reményt ad a dolgok jóra fordulására.

A VALLÁS – AZ EGYÉN ÉLETÉT MEGKÖNNYÍTŐ (FELOLDOZÁST NYÚJTÓ) INTÉZMÉNY

A vallásnak az emberek létezással (halállal, szenvedéssel, csalódással stb.) kapcsolatos aggodalmait „orvosló” („feloldozást” kínáló) hatását és extázis-generáló technikáját – mint említettük – nem tekintjük kifejezetten vallási adaptációnak. A létezással

kapcsolatos aggodalmak és szorongások megjelenésére utalhatnak a szimbolikus gondolkodás – korábban említett – jelei: a sírok, a temetkezés, a barlangrajzok és a szobrocskák. Részben e problémák enyhítésére szolgálhattak a közös ünnepek, az egyéni vagy közösségi rítusok, a zene, a tánc, valamint a tudatmódosító szerek fogyasztása. Noha ezek a rítusok és technikák nem kizárólag csak a valláshoz köthetők, a fokozatosan intézményesülő vallás ezeket „csatornába” tereli, s egyben „kisajátítja” (LEWIS-WILLIAMS–PEARCE 2005). Egyrészt teret, időt, alkalmat és eszközöket kínál ezeknek, sőt kötelezővé teszi gyakorlásukat, másrészt magába olvasztja, és nem ellenőrzött felhasználásukat tiltja (tabunak nyilvánítja). A vallás a hétköznapi életmódba történő intézményes beépülésén keresztül előírja, megszervezi és rendszeresen végre is hajtja az egyéni és a közösségi gondok „feloldozó” és örömszerző rítusait.

A vallásnak mind a mai napig felvállalt célja, hogy segítsen a fájdalom, szomorúság, reménytelenség elviselésében. Ezt a funkciót többféle módon is betöltheti. Először is, a hétköznapiok értelmetlen szenvedéseinek elfogadását – az abba való beleenyugvást – elősegítő érveket szolgáltat az evilági élet „kitüntetett értelmét” bizonyítva. Másodszor, ezt az érvet erősíti a túlvilági jutalom, vagy legalábbis a megbocsátás ígérete (persze bizonyos feltételekkel). Harmadszor, a fejlettebb társadalmak vallásai külön intézményeket működtetnek az egyének különböző – személyes vagy családi – problémáinak megoldására. A legtöbb vallás például valamilyen formában feladatának tartja a szegényeket támogató intézmények működtetését. Napjaink problémája éppen abból adódik, hogy az ilyen típusú feladatok többségét a jóléti állam egy sor intézménye is felvállalta, az állami és a vallási intézmények együttműködése ugyanakkor gyakran nem konfliktusmentes.

IRODALOM

- AMSTRONG, Karen 2005 July 30. Two Paths to the Same old Truths. *New Scientist*, 42.
- BACHARACH, Michael – GAMBETTA, Diego 2001. Trust in Signs. In Karen Cook (ed): *Trust and Society*. New York: Russell Sage Foundation.
- CUPITT, Don 1997. *Eltűnt istenek nyomában*. Budapest: Kulturtrade. DENNETT, Daniel 1996. *Micsoda elmék*. Budapest: Kulturtrade.
- DIAMOND, Jared – BELLWOOD, Peter 2003. Farmers and their Languages: First Expansions. *Science* 300, 579–602.
- DUNBAR, Robin 2006 January 28. We believe. *New Scientist*, 31–32.
- FEHR, Ernst – FISCHBACHER, Urs 2003. Nature of Human Altruism. *Nature* 425, 785–791.
- FINER, E. Samuel 1999. *The History of Government From the Earliest Time*. Oxford: Oxford UP.
- KIRCH, V. Patrick – WARREN, D. Sharp 2005. Coral 230Th Dating of the Imposition of Ritual Control Hierarchy in Precontact Hawaii. *Science* 307, 102–104.
- LAMBEK, Michael 2002. *A Reader in the Anthropology of Religion*. London: Blackwell.
- LIÉNARD, Pierre – BOYER, Pascal 2006. Whence Collective Rituals? *American Anthropologist* 3, 814–827.
- LEWIS-WILLIAMS, David – PEARCE, David 2005. *Inside the Neolithic Mind*. London: Thames & Hudson.
- MARCUS, Joyce – FLANNERY, Kent 2004. The coevolution of ritual and society: New 14C dates from ancient Mexico. *PNAS* 52, 18257–18261.
- MAROSÁN György 2005. Az evolúció mint a társadalomtudományok metaelmélete. *Világosság* 1, 49–58.
- MAROSÁN György 2007. A prozociális értékek evolúciója a játékelméleti kísérletek tükrében. *Közgazdasági Szemle július–augusztus*, 716–733.
- MELLARS, Paul 2006. Why did modern human populations disperse. *PNAS*, 9381–9386.
- PINKER, Steven 2002. *Hogyan működik az elme?* Budapest: Osiris.
- RUTTAN, Lore 2006. Sociocultural Heterogeneity and the Commons. *Current Anthropology* 47, 843–851.
- SCARRE, Chris 2005. *The Human Past: World Prehistory and Development of Human Societies*. London: Thames & Hudson.
- SZÜCS Jenő 1984. *Nemzet és történelem*. Budapest: Gondolat.
- TREMLIN, Todd 2006. *Minds and Gods*. Oxford: Oxford UP.
- WILSON, David S. 2002. *Darwin's Cathedral: Evolution, Religion, and the Nature of Society*. Chicago: Chicago UP.